

A Review on *Critical Management Ethics*

Fateme Baratlo*

Abstract

In the critical review of the book “*Ethics of Management*” written by Tomas Klikavar (2010), the present article has paid attention to the general approach of the author, the conceptual tools used, and the way of reasoning. According to the author, management, especially business management, due to the importance it attaches to the survival of the organization, has placed its fundamental principle on increasing benefit and earning profit, therefore, morality is not its fundamental issue, and it can even commit immorality in some cases, according to the necessity of tendencies and dispositions. As a theoretician of management ethics, from a historical point of view, the author has tried to show that business management has always been associated with unethical experiences, an experience that has continued until the present day as a kind of modern slavery. He believes that management ethics as an inter-discipline, which is considered a branch of management knowledge in terms of its subject, must be more intertwined with philosophy in practice. Finally, although the author has been able to show the inherent contradiction of management, especially business management, with ethics and provide a solution based on this, the fact that the author has succeeded in presenting a different theory in the field of “management ethics” is a matter of doubt and reflection.

Keywords: philosophy, ethics, management, ethical management, critical theory.

* Assistant professor in Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, f.baratlou@ihcs.ac.ir

Date received: 2023/05/08, Date of acceptance: 2023/07/27

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

It can be said that in the field of management knowledge, the book "*Critical Management Ethics*" by Thomas Klikauer, which treats "management ethics" with a critical approach, is one of the few works that convey the lessons of philosophical theories with its narrative prose elaborated with philosophical analysis. This makes it incomprehensible to the audience. At the same time, the text suffers from frequent references and sometimes oversimplification of philosophical concepts. Also, despite the author's emphasis on his philosophical position, the book ends in the realm of psychological insights and invokes Kohlberg's theory of moral development; however, Kohlberg's theory, is about the moral development of the "individual," not the organization or society.

The author has fundamentally questioned the possibility that management is ethical. Starting from the logic of profit and loss as a fundamental criterion in management, he has argued about the unethical character of the institution of management and at the same time rejected the claim that management ethics should be a branch of management because with its adoption, ethics is used for the benefit of the organization and management. Based on this argument, any kind of practical action to take care of ethics in the organization is entrusted to the existence of a council outside the organization and the organizational structure... In general, the author's position may be defensible, but there are problems in the author's reasoning and conclusion, which of course does not prejudice the scientific value of the work.. The totality of human actions is always subject to moral tests and value judgments, sometimes because of the moral nature of the actions and sometimes in terms of what or how the ends are to be achieved. However, the author neglects numerous aspects of human action, including management as a human action, and he believes that the nature of management is different from ethics based on the principle of organizational survival. He criticizes the history of management and argues that the desire for unethical actions to maximize profit and survival has always been an obstacle to limiting management on moral grounds, and he believes that contemporary management is still involved in immorality. Therefore, he ignores the historical nature of social phenomena and suffers from the inductive fallacy of improper generalization. Moreover, due to a cognitive error, many instances of ethics in business have been neglected in favor of a few unethical acts, so that one concludes that management by its very nature tends to abandon ethics.

In proving the philosophical nature of managerial ethics, the author is primarily concerned with proving the authenticity of "applied ethics." He defends the idea that it is not enough to understand the situation by appealing to managerial knowledge in

decision dilemmas, but that another field, ethics, must be added. It must be a guide to moral action, and of course, the subjectivity that ethics has for experts in the field is not an evidence that philosophical aspect of ethics is unnecessary for management ethics . Controversial and interpretable decision dilemmas for managers require that they have expertise in the field, respect the conditions of action, and consider the specific moral action of the situation. From the author's point of view, the existence of ethical philosophy in the management institution prevents the transformation of “managerialism” into “ideology” in the organization. But from the point of view of critical school theorists, moral philosophy can also be a part of “ideology”. So, adding it to management ethics is not a way to get rid of being ideological. In general, the author's theoretical foundations, which are often derived from critical theory, are a place for reflection. Relying on Kantian ethics, the author also fell into the trap of theoretical limitations and could not provide a suitable solution .

Bibliography

- Annas, Julia (2001) “Ethics and Morality”, in; Encyclopedia of Ethics, eds. L. C. Becker & C. B. Becker, 3 vol., USA: Routledge, pp. 485-487.
- Aristotle (1984) Politics, trans. Jowett, Benjamin; in The Complete Works of Aristotle (Volume 2: The Revised Oxford Translation), Jonathan Barnes (ed.), Princeton: Princeton University Press.
- Baratlo, Fateme (1401). “Investigation and analysis of the intellectual structure of global studies of “management ethics” based on widely used concepts in the last three decades”, Organizational Behavior Studies, S. 11, Sh.. 2 (in Persian)
- Bedau, Julia (2001) “Applied Ethics”, in; Encyclopedia of Ethics, eds. L. C. Becker & C. B. Becker, 3 vol., USA: Routledge, pp.80-84.
- Bohman, James, "Critical Theory", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/critical-theory/>
- Copp, David (2006) “Metaethics and Normative Ethics”, in Oxford Handbook of Ethical Theory, Copp, D. (ed.), UK: OUP, pp. 3-35.
- Faramarz Qaramelki, Ahad (2004). "Ethical conflicts in the organization", Semnan University Journal, Q3, No. 7 (in Persian)
- Faramarz Qaramelki, Ahad (2016). An introduction to professional ethics, Tehran: Industrial Management Organization. (in Persian)
- Fort, Timothy L. (2011) “Review of Thomas Klikauer’s Critical Management Ethics”, Corporate Governance: An International Review, vol. 19, no. 3, 290-291.
- Holab, Robert (2014). Jürgen Habermas: Criticism in the Public Domain, translated by Hossein Bashirieh, Tehran: Nei Publishing. (in Persian)

- Jaros, Stephen (2011) "Book Review: Critical Management Ethics by Thomas Klikauer. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.", *Management Learning*, vol. 42, no. 3, 355–359.
<https://doi.org/10.1177/13505076110420030703>.
- Jaros, Stephen (2014) "Book review: Managerialism: A critique of an ideology". *Management Learning*, 45(2), 238–242. <https://doi.org/10.1177/1350507614524414>
- Johnson, Robert and Adam Cureton, "Kant's Moral Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL =
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/kant-moral/>
- Klikauer, T. (2010). *Critical Management Ethics*. Switzerland: Palgrave Macmillan UK.
- Kohlberg, Lawrence (1978) "Revisions in the Theory And Practice of Moral Development", *New Directions For Child Development*, <https://doi.org/10.1002/cd.23219780207>.
- Macintyre, Alasdair (1984) "Does Applied Ethics Rest on a Mistake?", *The Monist*, Vol. 67, No. 4, *Ethics and the Modern World* (OCTOBER, 1984), pp. 498-513
- Nadaf, Mehdi (2017). *Basics of professional ethics of business management*, Tehran: Mehran Qalam. (in Persian)
- Proudfoot, M.; Lacey, A. R. (2010) *The Routledge Dictionary of Philosophy*, USA&Canada: Routledge.
- Redding, Paul, "Georg Wilhelm Friedrich Hegel", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL =
<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/hegel/>
- Sarami Forushani, Ali, Bakhshaei, Nasim and Ibrahim Sami Pourgiri, (2018). *Professional ethics in organizations*, Tehran: Farnama. (in Persian)
- Short, Ivan (2012). *Philosophy of Social Sciences: Hermeneutics, Genealogy, and Critical Theory*, translated by Hadi Jalili, Tehran: Ney Publishing. (in Persian)
- Tuncay, S. S., & Yagiz, F. N. S. (2020). "Bibliometric profile of "Whistleblowing" Articles in Turkey". *Business & Management Studies: An International Journal*, 8(4), 266-295.
- Williams, Bernard (1972) *Morality: An Introduction to Ethics*, UK: CUP.
- Wolff, Jonathan and David Leopold, (2021) "Karl Marx", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL =
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/marx/>

معرفی و نقد تحلیلی کتاب *Critical Management Ethics* (رویکردی انتقادی به اخلاق مدیریت)

فاطمه براتلو*

چکیده

مقاله حاضر در بررسی انتقادی کتاب «اخلاق مدیریت» نگاشته تامس کلیکاور (۲۰۱۰)، رویکرد کلی نویسنده، ابزارهای مفهومی به کارگرفته شده و نیز شیوه استدلال را مورد توجه قرار داده است. به زعم نویسنده، مدیریت خصوصاً مدیریت کسب و کار بدلیل اهمیتی که برای بقای سازمان قائل است، اصل بنیادین خود را بر افزایش نفع و کسب سود قرار داده، از این رو اخلاق مندی مسأله بنیادینش نبوده و حتی می‌تواند در مواردی بنا به ضرورت تمایلات و گرایش‌های غیراخلاقی هم پیشه‌کند. نویسنده به عنوان نظریه پرداز حوزه اخلاق مدیریت از منظری تاریخی هم تلاش کرده تا نشان دهد مدیریت کسب و کار همواره با تجارب غیراخلاقی همراه بوده، تجربه‌ای که به صورت نوعی بردگی مدرن تا عصر حاضر ادامه دار بوده است. او بر این اعتقاد است که اخلاق مدیریت به عنوان میان‌رشته‌ای که از حیث موضوع شاخه‌ای از دانش مدیریت محسوب می‌شود در عمل ناگزیر باید با فلسفه عجین تر باشد. در نهایت گرچه نویسنده توانسته مغایرت ذاتی مدیریت بویژه مدیریت کسب و کار را با اخلاق نشان دهد و بر این مبنا راهکاری هم ارائه کند، اما این که نویسنده موفق به ارائه نظریه متفاوتی در حوزه «اخلاق مدیریت» شده باشد، محل تردید و تأمل است.

کلیدواژه‌ها: فلسفه، اخلاق، مدیریت، اخلاق مدیریت، نظریه انتقادی.

* استادیار مدیریت، عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،

f.baratlou@ihcs.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۵

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

در قلمرو دانش مدیریت کتاب «Critical Management Ethics» اثر توماس کلیکاور از معدود آثاری است که با رویکردی انتقادی و از منظری فلسفی به «اخلاق مدیریت» پرداخته، در عین حال متن از ارجاعات مکرر و گاه افراط در ساده‌سازی اصطلاحات در رنج است. البته علی‌رغم تأکید نویسنده بر فلسفه، کتاب با تکیه بر نظریه رشد اخلاقی کوهلبرگ به انتها می‌رسد؛ حال آن‌که نظریه کوهلبرگ درباره رشد اخلاقی «فرد» است، نه سازمان یا جامعه. نویسنده اساساً امکان اخلاقی بودن مدیریت را به پرسش کشیده، مبتنی بر منطق سود درباره غیراخلاقی بودن نهاد مدیریت به استدلال‌ورزی می‌پردازد. او این ادعا که اخلاق مدیریت باید شاخه‌ای از مدیریت باشد را نیز رد می‌کند، گویی با پذیرش تحویل‌گرایانه، اخلاق در خدمت نفع سازمان و مدیریت خواهد بود. از این‌رو هر نوع اقدام عملی برای مراقبت از اخلاق در سازمان را هم به وجود شورایی بیرون از تشکیلات و ساختار سازمانی محول می‌نماید.

در مجموع مشکلاتی در استدلال و استنتاج نویسنده نهفته که البته کاهنده ارزش علمی اثر نیست. به عنوان نمونه در حالی که مجموعه کردارهای بشری از حیث ماهیت اخلاقی کردارها و یا چیستی یا چگونگی تحقق اهداف‌شان همواره در معرض قضاوت‌های ارزشی‌اند، اما این جنبه‌های چندگانه افعال انسانی از جمله مدیریت از نگاه نویسنده مغفول مانده است. او با افزودن نقدی بر تاریخ مدیریت بیان می‌کند همواره میل به اعمال غیراخلاقی برای بقا مانع محدودکردن مدیریت به دلایل اخلاقی بوده و مدیریت عصر حاضر را همچنان درگیر بداخلاقی‌های دانند. بدین ترتیب ماهیت تاریخی پدیده‌های اجتماعی را نادیده انگاشته و دچار مغالطه استقرایی تعمیم‌نااروا شده است؛ و نیز در خطایی شناختی موارد متعدد اخلاق‌مندی‌های موجود در کسب و کار را به نفع تعداد معدودی از غیراخلاقی‌ها کنار گذاشته تا به این نتیجه برسد که مدیریت کسب و کار ذاتاً متمایل به کنار نهادن اخلاق است.

نویسنده در اثبات سرشت فلسفی اخلاق مدیریت به عنوان دغدغه اصلی کتاب به اثبات اصالت «اخلاق کاربردی» پرداخته، از این ایده دفاع می‌کند که در دوره‌های تصمیم، درک موقعیت از طریق رجوع به دانش مدیریت کافی نبوده، حوزه‌ای بنام اخلاق لازم است تا راهنمای فعل اخلاقی باشد. دوره‌های مجادله‌انگیز و تفسیرپذیر تصمیم برای مدیران ایجاد می‌کند آنها نیازمند تخصص در دانش مدیریت، اشراف به شرایط عمل و نیز فعل اخلاقی خاص آن موقعیت باشند؛ دلیلی هم بر بی‌نیازی اخلاق مدیریت از وجه فلسفی اخلاق وجود ندارد. در نقد محتوایی نویسنده حضور فلسفه اخلاق در نهاد مدیریت را مانع تبدیل «مدیریت‌گرایی» به «ایدئولوژی» در سازمان می‌بیند، حال آن‌که از منظر نظریه‌پردازان مکتب انتقادی، فلسفه اخلاق هم می‌تواند بخشی از «ایدئولوژی» باشد و افزودنش به اخلاق مدیریت، راه‌رایی از ایدئولوژیک بودن نیست. همچنین نویسنده متأثر از نظریه انتقادی اگرچه تناقضات و تضادهای درونی جهان مدیریت را آشکار نموده، اما راه حل مطمئنی ارائه نداده است. اتکاء نویسنده بر

اخلاق کانتی نیز نمی‌تواند راهگشا باشد. در این باره هم نویسنده در دام محدودیت‌های نظری گرفتار شده است.

۱. مقدمه

زندگی اجتماعی با وجود انسان‌های آزاد و مختار که در آن همسویی اراده‌ها به ندرت اتفاق می‌افتد، مستعداً بروز تنازعات و اختلاف‌های بسیاری است. از کارکردهای مهم اخلاق و سیاست همین است که مبنایی معقول برای کنش‌های به قاعده، صحیح و مناسب فراهم آورد. در این میان اخلاق مدیریت و اخلاق کسب و کار یکی از حوزه‌های مهم اخلاقی است که در آن مباحث اخلاقی حوزه مدیریت مورد بررسی قرار می‌گیرند. در واقع اخلاقی که به طور عام ریشه در مطالعات فلاسفه و نیز در رویکردهای عالمان دینی و منتقدان اجتماعی داشته (قراملکی، ۱۳۸۳)، بتدریج به مباحث کاربردی تغییر مکان داده و قابل انطباق با سازمان‌های امروزی شده است. تا جایی که در دهه‌های اخیر اخلاق مدیریت به عنوان موضوعی مستقل مورد توجه آثار متعددی قرار گرفته^۱ و از دهه ۱۹۷۰ مطالعه اخلاق جزئی جدایی ناپذیر و حیاتی برای آموزش مدیریت شده و در دهه ۸۰ بر شدت آن افزوده شده است. برخی شروع مطالعات جدی در این حوزه را بویژه در حیطه کسب و کار از سال ۲۰۰۱ می‌دانند (نداف، ۱۳۹۷، ۳۷-۳۸). یکی از کتاب‌های مهم در میان مقالات و کتاب‌هایی که درباره اخلاق مدیریت نوشته و به چاپ رسیده، «اخلاق مدیریت انتقادی»، نوشته تامس کلیکاور^۲ است که در این مقاله مورد بحث و بررسی انتقادی قرار گرفته است.

۲. معرفی و توصیف اثر

ضرورت اخلاق را می‌توان در نیاز زندگی اجتماعی به بهبود رفتارهای میان آدمیان پی‌جست. این در شرایطی است که وجود منابع محدود در کنار سرشت آزمند انسان همواره موجب بروز تعارضات بوده، از این‌روست که اخلاق در کنار دیگر حوزه‌های مهم اندیشه همواره مورد توجه بوده است؛ از این‌رو در قلمرو دانش مدیریت و حوزه‌های مربوط به کسب و کار نیز که مبتنی بر منطق برتری جوئی ذاتاً رقابت‌آمیزند، گفتمان اخلاق حرفه‌ای برای تمییز پسندها از ناپسندها نیازی اساسی خواهد بود. با این حال نظریه‌پردازان حوزه مدیریت کمتر از مباحث پیچیده «اخلاق فلسفی» استقبال نموده و به «اخلاق مدیریتی» بسنده می‌کنند و از این منظر به

نوعی تقلیل‌گرایی اخلاقی یا تصرف در ارزش اخلاقی به بهای سودمندی یا نفع مادی متهم‌اند. در همین راستا کتاب «اخلاق مدیریت انتقادی» یا «Critical Management Ethics» نوشته توماس کلیکاور اثری است که با رویکردی انتقادی «اخلاق مدیریت» را مورد تحلیل قرار داده‌است. اثر به عنوان نشری دانشگاهی در ده فصل و ۲۷۷ صفحه تألیف شده؛ نویسنده در مقدمه ذیل درآمدی مبسوط موضوع «رابطه مدیریت کسب و کار و اخلاق» را از جهات متفاوت بررسی و چارچوب کلی کتاب را معرفی نموده‌است. در فصل‌های دوم تا هشتم با ترتیبی تاریخی اما نه با نظم دقیق، دیدگاه مکاتب فلسفه اخلاق در موضوع مورد بحث مطرح‌اند، فصل دوم اخلاق فضیلت را دربر گرفته و طی آن اندیشه‌های فضیلت‌مدار از بنیانگذار آن ارسطو تا نظریات مدرن فضیلت محور مانند نظریه‌های مربوط به مکتب انتقادی (Critical theory) و آدورنو (Theodor W. Adorno) پی گرفته شده؛ فصل سوم، با جهشی تاریخی از یونان به فایده‌گرایی انگلیسی با نقش‌آفرینی بنتام (Jeremy Bentham) و میل (J. S. Mill) و مکاتب تاثیرگذار قرون هجده و نوزده می‌رسد؛ فصل چهارم یکی از فصول مهم کتاب است که در آن از منظر اخلاق کانت (Immanuel Kant) فیلسوف آلمانی قرن هجده و اوایل قرن نوزده، به موضوع مدیریت کسب و کار پرداخته شده؛ فصل پنجم و ششم با همان روال پیشین این‌بار از منظر فلسفه اخلاق هگل (Georg Wilhelm Friedrich Hegel) فیلسوف قرن هجده و نیمه اول قرن نوزده به مدیریت کسب و کار نگاه کرده؛ در فصل پنجم، ابتدا از منظر مفهوم حیات اخلاقی نزد هگل به بررسی موضوع پرداخته و سپس در فصل ششم با برگرفتن بحث هگل درباره اخلاق بردگی به موضوع تقرب جسته است. فصل هفتم و هشتم مدیریت اخلاق‌مدار را از منظر کوهلبرگ (L. Kohlberg) به بحث کشیده و فصل‌های نهم و دهم به جمع‌بندی نویسنده از مباحث پیشین اختصاص دارد. به نظر می‌رسد علاوه بر تأثیر مهم کانت در جمع‌بندی نهایی، چهارچوب نظری کوهلبرگ مهم‌ترین چهارچوب فکری نویسنده در پیشنهادها و انتهای اش باشد. در پایان نمایه آورده شده‌است.

به طور کلی می‌توان گفت نثر روایت‌گرایانه کتاب خواندن متن را لذت‌بخش نموده و احساس ملال و خستگی را از مخاطب دور می‌سازد. علاوه بر آن به نظر می‌رسد کتاب قدرت آن را دارد تا خواننده را درگیر خود ساخته، به تفکر وادارد. در کنار نثر سلیس و بیان ساده باید از لحن صادقانه و جسورانه نویسنده هم به عنوان یکی از بارزترین ویژگی‌های کتاب یاد کرد. به عنوان مثال نویسنده ابائی نداشته از این‌که مدیریت کسب و کار امروزین را برده‌داری مدرن بنامد. همچنین نویسنده توانسته آموزه‌های حاصل از نظریه‌های فلسفی را با بیانی مناسب

و قابل فهم تبیین کرده و به کار گیرد. از آنجایی که خوانندگان اصلی کتاب دانش‌آموختگان و دانشجویان رشته‌های غیرفلسفی و مدیریت‌اند، این نکته می‌تواند از ویژگی‌های مهم کتاب باشد. با این حال در برخی موارد متن از ارجاعات مکرر به عقاید فلسفی و گاه افراط در ساده‌سازی اصطلاحات فلسفی در رنج است، مانند اصطلاح «اوامر مقاصد-هدف (Means-Ends imperatives)» در نگاه کانتی که شیوه بیان مبهم و گمراه‌کننده است. در واقع کانت از «امر مطلق (Categorical imperative)» استفاده می‌کند و اطلاق امر مطلق کانتی و الزام اخلاقی از آن جهت است که امر اخلاقی مقید به اهداف و مقاصد خاصی نیست (see: Jonson & Cureton, 2022). مورد دیگر انفکاک میان زندگی اخلاقی هگلی و نظریه ارباب و برده است. نویسنده به گونه‌ای متمایز آنها را به کار برده حال آن‌که فلسفه هگلی نظام کاملی است که در آن همه اجزا با هم در ارتباطند. از طرف دیگر دیالکتیک ارباب-برده هگل در واقع نه در زمینه اخلاق بلکه درباره خودآگاهی و از خودبیگانگی است (see: Redding, 2020). همچنین می‌توان به نقد مفروضاتی پرداخت که نویسنده چون برندهایی اساسی و مرتبط اتخاذ کرده تا مبتنی بر آن‌ها بنیان کتابش را شکل داده و در نهایت با استدلال‌هایی به جمع‌بندی مناسبی برسد، در ادامه پس از کلیاتی درباره چیستی اخلاق به این مفروضات و نقد آن‌ها پرداخته است.

۳. چیستی دانش اخلاق

اخلاق (Ethics) عموماً در دو معنا به کار گرفته می‌شود: در نخستین معنا موضوع اخلاق به این بازمی‌گردد که افراد چگونه باید (Ought to) رفتار کنند. در این معنا مفهوم اخلاق با واژگانی کلیدی چون بایستن (Ought)، تکلیف (Obligation)، وظیفه (Duty)، درست (Right) و نادرست (Wrong) درآمیخته به گونه‌ای که تمام این واژگان کلیدی در معنای اخلاقی بودن مستترند. اما در دومین معنا بحث از ارزش (Value) و ارزش‌مندی (Valuable) در اخلاق به میان می‌آید. در این معنا واژگان کلیدی چون ارزش‌مندی، خواستنی (Desirable) و خوب (Good) به‌طور طبیعی در بطن اخلاق وجود دارند (Proudfoot & Lacey, 2010: 125). به نظر می‌رسد میان این دو معنا و به بیانی دو فهم از اخلاق رابطه نزدیکی برقرار است. در یک تعریف اخلاق را وظیفه می‌دانیم و در دیگری اخلاق تکلیفی است وابسته به ارزش چیزی؛ بالاین حال تا وفای به عهد ارزش‌مند نباشد، نمی‌توان از وظیفه وفای به عهد سخن گفت (Ibid).

چنان‌که در این دو صورت‌بندی از مفهوم اخلاق نیز دیده می‌شود، ما دست‌کم با دو بُعد از اخلاق مواجه‌ایم: از یک سو با بُعدی فلسفی که به مباحث نظری مانند ارزش‌ها می‌پردازد و

از سوی دیگر بُعدی عملی و کاربردی درباره این که چه کاری باید انجام شود را پیش رو داریم. تمایز این دو جنبه از اخلاق موجب شده تا آن‌ها را به نام‌های گوناگونی به کارگیرند، از این رو در فلسفه غرب دست‌کم دو واژه اخلاق یا ائیکس یا اتیک (Ethics) و رفتار اخلاقی یا مورالیتی (Morality/morals) مصطلح است. اغلب وقتی سخن از بحث فلسفی و نظری درباره مسائل اخلاقی در میان باشد، بدون در نظر گرفتن سرشت عملی و کاربردی آن از واژه اخلاق یا اتیک استفاده می‌شود و هرگاه سرشت عملی و رفتار مورد توجه قرار گیرد، رفتار اخلاقی و مورالیتی استفاده خواهد شد (Proudfoot&Lacey,2010:265). این دو واژه در اصل تقریباً معنای یکسانی دارند، با این تفاوت که اولین واژه ریشه یونانی و دومین واژه ریشه لاتینی دارد. هم‌چنین در هر دو واژه معنای منش یا خلق (Character) هم وجود دارد با این تفاوت که در ریشه مورالیتی علاوه بر منش و خلق، معنای عادت و شیوه نیز مستتر است (Annas,2001:485).

این نوع تمایزها روشن کننده و در نتیجه بااهمیت‌اند، هرچند اتفاق نظری درباره‌شان وجود ندارد. لازم به توضیح است تمایزهای دوگانه رفتار اخلاقی / ارزش اخلاقی و نیز تمایز اخلاق / رفتار اخلاقی، دوگانه‌های دیگری هم پدید آورده و موجب ظهور برخی اصطلاحاتی کلیدی شده که در نوشته‌های اخلاقی به تکرار به کار گرفته می‌شوند. فرااخلاق (Metaethics) / اخلاق (ethics)، اخلاق فلسفی (Philosophical ethics) / اخلاق هنجاری (normative ethics)، یا فرااخلاق (Metaethics) / اخلاق هنجاری (normative ethics) از جمله این تمایزهاست (Proudfoot&Lacey,2010:126)؛ عنصر اول به مباحث نظری، بدون در نظر گرفتن وجه عملی و عنصر دوم معطوف به موضوعات اخلاقی با در نظر گرفتن سرشت عملی آنهاست.^۲

باید اضافه نمود اخلاق حرفه‌ای بر الگوی رفتار ارتباطی درون شخصی و بیرون شخصی [اعم از ارتباط آدمیان با یکدیگر و ارتباط شخص با سایر امور و نهادها مانند محیط زیست] حاکم بوده و مبتنی بر رعایت حقوق طرفین ارتباط است (قراملکی، ۱۳۹۶: ۱۲۲)؛ و اصطلاح مهم اخلاق کاربردی (Applied ethics) که معمولاً در مقابل فرااخلاق یا اخلاق فلسفی قرار می‌گیرد (Bedau,2001: 80-81) به هر نوع تفکر اخلاقی و یا تدوین اصول و قوانین اخلاقی و چگونگی کاربست و تفسیر آنها در حوزه‌های خاص اشاره دارد. بر این اساس هر یک از حوزه‌های تخصصی مانند پزشکی، روان‌شناسی، مدیریت، ... اخلاقی مختص به خود دارند که راهنمای عمل اخلاقی بوده و با التفات به آن می‌توان اخلاق‌مندی را در آن حوزه بسط داد. اخلاق مدیریت (Management ethics) که موضوع اصلی این نوشتار است، شاخه‌ای از اخلاق کاربردی است که در حوزه تخصصی دانش مدیریت و گرایش‌های مرتبطش قابل بحث و

بررسی است. اغلب اخلاقیات را در سازمان‌ها نظامی از ارزش‌ها، بایدها و نبایدها می‌دانند که بر آن اساس نیک و بد‌های سازمان مشخص و عمل خوب از عمل بد متمایز می‌شود (صرامی فروشانی و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۱). به طور خاص حوزه‌های اقتصاد کسب و کار سهم زیادی در مطالعات اخلاق مدیریت داشته تا جایی که اخلاق در مدیریت بازرگانی یا اخلاق در مدیریت تجارت و کسب و کار (Business ethics) اغلب مترادف با اخلاق مدیریت به کار می‌رود.

۴. اخلاق مدیریت در میانه فلسفه و مدیریت

این مهم‌ترین مسئله نویسنده است که اخلاق مدیریت همانند مدیریت منابع انسانی شاخه‌ای تخصصی در حوزه مدیریت باشد، حال آن که بخش مهمی از آن پای در فلسفه دارد و با لحاظ نمودنش به عنوان زیرمجموعه‌ای از دانش مدیریت، نظریه‌پردازان و یا مدیران اجرایی تصمیم‌گیر، اخلاق را چون افزونه‌ای زینتی به کار خواهند گرفت. در این وضعیت مهم‌ترین کارویژه اخلاق کمک به مدیرانی است که در تلاش‌اند با کنترل بحران‌های اخلاقی-تنها-بر کارآمدی مدیریت بیافزایند. کلیکاور در موضعی مخالف معتقد است که اخلاق مدیریت موضوعی فلسفی است و تلقی اخلاق مدیریت به عنوان شاخه‌ای از علم مدیریت، فلسفه را از آن طرد خواهد کرد (Klikauer, 2010: 1). او در اثبات موضع خود از دو استدلال کمک می‌گیرد: از یک سو از منظر فلسفه اخلاق تلاش کرده تا نشان دهد اخلاق موضوعی ذاتاً فلسفی بوده و مدیریت موضوعی ذاتاً متمایز از اخلاق است. در بیان این ادعا به تکرار از استدلال کانت در فلسفه اخلاق کمک می‌گیرد که مخالف هرگونه هدف‌گذاری برای رفتار اخلاقی است، او مبتنی بر همین استدلال بیان می‌کند اخلاق مدیریت، آن هنگام که شاخه‌ای از مدیریت تلقی شود، اخلاق را تنها برای افزایش سود، کاستن از ضرر و زیان و نیل به کارآمدی به کار خواهد گرفت، حال آن‌که در اخلاق کانتی وجود چنین اهدافی سبب غیراخلاقی شدن فعل است (Klikauer, 2010: 1-3).

در استدلالی دیگر به ماهیت مدیریت پرداخته و بر آن است تا نشان دهد هسته مدیریت به ویژه مدیریت بازرگانی و مدیریت کسب و کار به گونه‌ای است که اخلاق لزوماً در آن نمی‌گنجد بلکه اخلاق همواره چیزی بیرون مانده از مدیریت است. در بیان این ادعا نیز از منظر تاریخی به طور ضمنی اثبات می‌کند که کسب و کارها ضرورتاً با رفتارهای اخلاقی عجین نیستند. او از استعمار بردگان در زمان‌های دور و حتی در زمان معاصر سخن گفته و آن را مثالی برای تأیید ادعایش می‌داند. در جایی می‌گوید بسط و گسترش اخلاق فضیلت در میان

یونانیان در هر حال مانع «برده داری خشن» نشده و به این ترتیب مدیریت، تجربه‌ای متمایز از اخلاق است (Klikauer, 2010: 100-101). همچنین در بیان این ادعا با استفاده از نظریات آدورنو فیلسوف قرن بیستمی آلمانی بیان می‌کند که مدیریت درباره همه چیز می‌پرسد اما توانایی پرسش از خود را ندارد زیرا وظیفه بنیادین مدیریت، پرسیدن سؤالاتی برای افزایش سود است (Klikauer, 2010: 40).

۵. تحلیل و تبیین مبانی فکری کلیکاور

۱.۵ سرشت فلسفی اخلاق مدیریت

بر نهاد بنیادین این کتاب اثبات سرشت فلسفی اخلاق مدیریت است که موضع اساسی نویسنده و دغدغه اصلی او در متن است. هرچند روشن به نظر می‌رسد که اخلاق مدیریت نمی‌تواند و نباید فلسفه را از خود براند، اما او برای اثبات چنین ادعایی به استفاده از انواع و اقسام مکاتب و نظرات فلسفی روی آورده است. توسل به مکاتب رقیب موجب کاستن از روشنی و وضوح در طرح مسئله شده و ناگزیر نویسنده را واداشته تا در مواضع مختلف بیان مسئله‌اش را تکرار نماید و مکرراً سعی به تصریح آن داشته‌باشد.

در این راه نویسنده از نگاهی فلسفی به موضوع می‌نگرد، به این دلیل گرایش به کشاندن بحث به میدان فلسفه داشته و رویکرد فلسفی در بحث‌های او غالب‌اند. او بسیار تحت تأثیر نظرات مهم و قدرتمند آدورنوست؛ بارها از آدورنو و دنبال‌کنندگانش همانند امانوئل لویناس فیلسوف اخلاق فرانسوی و یا کسانی که مورد توجه آدورنو بوده‌اند نقل قول می‌کند، بنابراین اثر گرچه در حوزه دانش مدیریت به نگارش درآمده اما ماهیتی فلسفی به خود گرفته است.

مهم‌ترین بحث در این‌جا، گفت‌وگو درباره اصالت «اخلاق کاربردی» است، حوزه‌ای با مخالفان قدرتمند بسیار که مصرانه بر این باورند چنین اصطلاحی اساساً بیهوده و باطل بوده و افراط‌گرایانه فراموش می‌کنند که اخلاق، همواره اخلاق است و آن‌گاه که می‌پذیریم اخلاق از سرشتی فلسفی برخوردار است، پس هر نوع نظام اخلاقی حتی آن هنگام که برای حوزه خاصی وضع شده باشد نیز این سرشت فلسفی را حفظ خواهد کرد.

همچنان که السدر مک ایتتایر فیلسوف اخلاق مشهور، در مقاله‌ای با عنوان «آیا اخلاق کاربردی مبتنی بر یک اشتباه است؟» نیز استدلال می‌کند «اخلاق کاربردی» چیزی متفاوت از اخلاق نیست؛ به زعم او سرشت فعل اخلاقی با تغییر حوزه‌ها یکسان باقی می‌ماند. در واقع این

شرایط پیرامونی فعل اخلاقی است که تغییر می‌کند و تغییر شرایط فعل اخلاقی، ماهیت آن را تغییر نخواهد داد.

به عنوان مثال راستگویی به عنوان یک مسئله یا موقعیت، هم در زندگی روزمره و هم در حوزه‌های خاصی مانند مدیریت و بازرگانی می‌تواند مسئله و موضوع پرسش اخلاقی باشد، چنین نیست که در مدیریت و یا پزشکی سرشت فعل اخلاقی تغییر کند. به عبارتی اگر راست‌گویی ارزش باشد که هست، نمی‌توان تنها در زندگی روزمره آن را ارزش دیده و در عرصه مدیریت یا پزشکی آن را ارزش ندید، در نتیجه اصول اخلاقی در این موقعیت‌های مختلف تغییرناپذیرند.

از سوی دیگر چنین نیست که فرض کنیم اصول اخلاقی مورد بررسی در فلسفه اخلاق هیچ ارتباطی با عمل اخلاقی ندارند؛ در واقع، هیچ قانون کلی وجود ندارد که اخلاق را در سطح انتزاع محصور بدارد بی آن که مصداق‌هایی در عمل داشته باشد. اخلاق کاربردی نمی‌تواند مبتنی بر این بنیاد بنا شده و اصالت یابد که اخلاق فلسفی توجهی به عمل ندارد. به عنوان نمونه فلسفه با اصل کلی راستگویی به دلیل مصادیق آن در عمل است که سروکار دارد. از این رو می‌توان و باید برای حوزه‌های عملی نظام‌های اخلاقی خاصی ذیل عنوان کلی اخلاق کاربردی منظور داشت.

مک ایتنایر معتقد است که بی‌توجهی فلسفه به عمل تنها در این حد است که اعمال خاصی را مورد توجه قرار نداده، بلکه بیش‌تر با اصول سر و کار دارد. در واقع از نگاه مک ایتنایر چنین نیست که اخلاق فلسفی یا فرااخلاق حوزه‌ای جدا از اخلاق باشد (McIntyre, 1984: 498-512). به همین دلیل مک ایتنایر بر این نظر است که اگر اخلاق کاربردی بسیار متمایز از اخلاق فلسفی دیده شود، گمراه‌کننده خواهد بود و به بیانی صریح‌تر، «اخلاق کاربردی غالباً آنچه که مدعی آن است، نیست» (McIntyre, 1984: 509). طبق شمایی کلی که از نظر مک ایتنایر بیان شد، اخلاق کاربردی همواره سرشت فلسفی خود را حفظ نموده و بی‌نیاز از فلسفه نیست.

دانش پزشکی می‌تواند مرگ‌های خود خواسته اتانازی (euthanasia) را برای بیمار تجویز کند، اما در این موارد علاوه بر دانش پزشکی، وجود حوزه دیگری لازم است تا بتواند با ارزش‌گذاری به منظور تعیین فعل اخلاقی راهنمای عمل باشد و آن اخلاق در میدان دانش پزشکی است و حضور اخلاق پزشکی در دانشکده‌های پزشکی یا موضوعیت داشتن آن برای پزشکان دلیلی بر بی‌نیازی اخلاق پزشکی از وجه فلسفی اخلاق نیست. در حقیقت هنگام

مواجهه با دو راهی‌های اخلاقی، دانش پزشکی به خودی خود نمی‌تواند متقاعدکننده و پاسخ‌گو باشد.^۳

به همین ترتیب دوراهه‌های تصمیم اخلاقی برای مدیران نیز دشوار، مجادله‌انگیز و بسیار تفسیرپذیرند. موقعیت‌های خاص و پیچیده برای رهبری اخلاقی سازمان یا عملکرد اخلاقی شرکت‌ها و یا رفتار اخلاقی کارکنان نیازمند تخصص در دانش مدیریت، اشراف به شرایط عمل و نیز فعل اخلاقی خاص آن موقعیت است؛ از این رو، موضع اساسی نویسنده کتاب از این جهت که نقش فلسفه را پررنگ می‌کند قابل دفاع بوده، اما نظریه‌های مخالف وی که از طرف فلسفه از این حوزه دفاع می‌کنند، چندان قابل اتکا نیستند.

۲.۵ غیراخلاقی دانستن سرشت مدیریت

نویسنده بر اساس منطق هزینه و سود به عنوان معیاری بنیادین و بلکه مهم‌ترین معیار در مدیریت به استدلال‌ورزی درباره غیراخلاقی بودن نهاد مدیریت می‌پردازد؛ در عین حال او می‌خواهد این ادعا که اخلاق مدیریت باید شاخه‌ای از مدیریت باشد را نیز رد کند. در نقض چنین ادعایی، استدلال می‌کند در صورت پذیرش این ادعا مسئله قابل توجه این خواهد بود که چگونه اخلاق به کارگرفته‌شود تا بهبوددهنده سود و تجارت باشد (Klikauer, 2010: 227). در این جا موضع نویسنده قابل دفاع‌تر از موضع مخالفان اوست هرچند ساختار صوری استدلالش که سرشت فعل اخلاقی را نادیده گرفته، از حیث منطقی فاقد اعتبار است. پاراگراف‌های بعدی به این مهم پرداخته‌اند.

پرواضح است که گاه موضوعاتی در عمل کاملاً ماهیتی اخلاقی دارند مانند عدالت، اعتماد، احترام به مسئولیت اجتماعی سازمان؛ از سویی افعال انسانی زیادی نیز هستند که از حیث چستی اهدافی که تعقیب می‌کنند یا چگونگی تحقق آن اهداف می‌توانند موضوع بررسی اخلاقی باشند. به بیانی دیگر مجموعه کردارهای بشری از نظر اطلاق صفات خوب و بد به آن‌ها، همواره می‌توانند موضوعی اخلاقی برای قضاوت در چارچوب مسائل ارزشی باشند (Williams, 1972: 73ff; Copp, 2006: 4ff). به عنوان نمونه ارزش پایداری و ادامه حیات از اهدافی است که بویژه در شرایط دشوار و پیچیده رقابتی میان شرکت‌ها می‌تواند موضوعی برای بررسی اخلاقی باشد. در تجارب مدیریتی نیز می‌توان از رقابتی مثال زد که در عرصه تجارت، هدف‌شان پیش افتادن به هر بهایی است، حتی به قیمت نابودی کسب و کار دیگری با همه آثار و پیامدهایی که برای مجموعه آن شرکت و کارکنانش یا حتی در سطحی کلان‌تر برای

اقتصاد ملی دارد. و یا ممکن است نحوه تحقق فعل محل تأمل اخلاقی باشد، مانند زمانی که تولیدکننده‌ای با تبلیغات گمراه کننده و حتی دروغ بخواهد محصولاتش را بهتر جلوه دهد. تصور کنید یک تولیدکننده محصولات بهداشتی بدنال انجام آزمایشاتی در مقیاس کوچک به ادعای خاصی برسد، اما مشخص نیست در مطالعات بزرگ-دامنه هم آن ادعا ثابت کردنی باشد. شاید هم با کارآیی بسیار ناچیزی اثبات شود؛ چنان پایین که بتوان گفت این ادعا «گمراه کننده» بوده^۴

می توان گفت تقریباً تمامی حوزه‌های کردار بشری اهدافی دارند که ضرورتاً ارزشی و اخلاقی نیستند. هدف کشاورزی تولید محصولات کشاورزی و غذایی است که به ظاهر ارتباطی با اخلاق ندارد؛ حتی ممکن است کسی بدون تأمل بگوید بدلیل حاکم بودن منطق سودمحور در کشاورزی، اساساً تمایلی به فعل اخلاقی هم برای کشاورزان بی‌معناست. اما کشاورز می‌تواند در شرایط اضطرار ناشی از نیاز مبرم اقتصاد معیشتی‌اش یا حتی اقتصاد ملی به آن محصول از انواع روش‌ها استفاده نموده، بهره‌وری تولیدش را به میزان قابل توجهی افزایش دهد و یا با فناوری‌های به کارگرفته و یا ننگرفته‌اش آثار تخریبی بلندمدتی بر محیط‌زیست برجای گذارد. چنین حالتی معرف یک دوره اخلاقی است؛ در این دو راهه باید به این پرسش مهم پاسخ داد که آیا کاربرد این روش‌ها از منظری اخلاقی مجاز بوده یا خیر. بدین‌سان در عمل گاه هدف کنش‌ها، ربطی به اخلاق ندارد، اگرچه می‌توان از منظری اخلاقی نگرینسته شوند. در چنین مواردی که اتفاقاً در تجارب روزمره جامعه انسانی بسیارند، ناگزیر باید از منظر اخلاقی نیز افعال را نگرینسته و پرسید که «آیا این فعل از منظر اخلاق درست است؟». بنابراین هر فعل انسانی هم‌زمان جنبه‌های متفاوتی دارد که یکی از آن‌ها و چه بسا مهم‌ترین‌شان جنبه اخلاقی است. در استدلال نویسنده کتاب، جنبه‌های چندگانه افعال انسانی مغفول مانده، از این‌رو نحوه استدلال نمی‌تواند معتبر باشد، اگرچه مقدمه او و این‌که ذات مدیریت متمایز از اخلاق است، صحیح می‌باشد.

نویسنده در دفاع از این ایده که مدیریت اساساً فعالیتی جدا از اخلاق بوده و الزامات کسب سود برای ادامه حیات و بقای سازمان، گاه موجب انجام کارهایی مغایر با اخلاق می‌شود، به بررسی تاریخی تجارب مدیریت و کسب و کار و نقد تاریخی اخلاق مدیریت هم پرداخته، به‌عنوان مثال او بیان می‌کند: «یونانیان باستان با اینکه فضایل را بسط دادند اما هم‌چنان دولت‌هایی عمیقاً برده‌دار بودند که بردگان در آن نمی‌توانستند فضایل خود را بسط دهند.» (Klikauer, 2010: 100-101) و در اثبات این‌که در زمانه مدیریت متجددانه کنونی بد اخلاقی‌ها

ادامه‌دار بوده و تغییری حاصل نشده، مثال‌هایی از کودکان کار می‌آورد (Klikauer, 2010: 9, 135-133)؛ او بدرستی از تجارب تاریخی بداخلاقی‌های مدیریتی مانند برده‌داری، استثمار و غارت ملت‌ها، جنگ‌ها و کشورگشایی‌هایی که زندگی جمع زیادی از افراد را متأثر ساخته، یاد می‌کند؛ اما آیا از این مثال‌ها می‌توان نتیجه گرفت که مدیریت و کسب و کار ذاتاً غیراخلاقی است؟ در ادامه به این پرسش پرداخته شده است.

اغلب موارد تاریخی که نویسنده نام برده، در زمان وقوع فعلی غیراخلاقی تلقی نمی‌شده‌اند؛ پس شاید بتوان گفت این استدلال از اساس محل مناقشه است. در اخلاق ارسطو و خصوصاً کتاب سیاست او مباحث زیادی درباره اثبات اخلاقی بودن برده‌داری وجود دارد که در آنها مبتنی بر مبانی خاصی استدلال شده که به عنوان نمونه بردگان فطرتاً افرادی هستند که تنها می‌توانند به بردگی گرفته شوند (Aristotle Politics I:4-8). بر این اساس این نوع داوری‌ها چنانچه مهم‌نما نباشند، قطعاً نادرست‌اند.^۵ نویسنده واقعیت و ماهیت تاریخی بودن پدیده‌های اجتماعی را نادیده می‌انگارد و از دریچه ارزش‌های امروزی، پس از الغای برده‌داری این موضوع را داوری می‌کند، حال آن‌که جداکردن و کندن پدیدارها از بستر تاریخی‌شان گمراه‌کننده است. بردگان در حالی برای کسب سود به کارهای تجاری بدون مزد واداشته می‌شدند که در آن زمان فعل برده‌داری و استثمار آنها به هیچ روی غیراخلاقی تلقی نمی‌شده، چنین استنتاجی نامعتبر و از نظر تاریخی مغشوش است. نویسنده نمی‌تواند با آوردن مثال‌هایی از این دست اثبات کند که مدیریت و کسب و کار در طی تاریخ همواره با بی‌اعتنایی به اخلاق، تنها در پی کسب سود و منفعت بوده است. البته علاوه بر مغالطه منطقی، خطایی شناختی نیز در استنتاج نویسنده نهفته است.

نویسنده از یک استقرای ناقص حکمی کلی استنتاج کرده که از نظر منطقی معتبر نیست و به یک خطای شناختی نیز دچار شده است؛ به هر حال در تاریخ اجتماعی و اقتصادی جوامع فعالیت‌های بسیاری هستند که از اخلاق به دورند، اما در همان حال نسبت موارد غیراخلاقی به موارد اخلاقی ناچیز بوده و از محاسبه این درصد ناچیز نمی‌توان نتیجه گرفت که مدیریت همیشه از اخلاق به دور بوده است. این در شرایطی است که رسوایی‌های اخلاقی حاصل از این نوع بداخلاقی‌ها عموماً در صدر اخبار قرار می‌گیرند، حتی گاه هم به تحریم کالا و سقوط ارزش سهام منتج می‌شوند. از این رو نمی‌توان با این نوع استدلال نشان داد که نفع اقتصادی با مدیریت غیر یا ضد اخلاقی جمع شدنی است.

از سوی دیگر، کلیکاور برای تثبیت اینکه مدیریت ذاتاً ارتباطی با اخلاق ندارد سعی می‌کند بحث را از مباحث هگلی درباره زندگی اخلاقی و بیگانگی که در فصل ششم مطرح کرده به حوزه روانشناختی وارد کند، او سپس در فصول هفتم و هشتم با بهره‌گیری از نظریات اخلاق روانشناختی کوهلبرگ نشان می‌دهد که مدیریت ذاتاً ارتباطی با اخلاق نداشته، بلکه اخلاق باید به آن وارد شود. نظریه مراحل رشد اخلاقی کوهلبرگ درباره رشد انسان مبتنی بر نظریات ژان پیاژه روانشناس شناختی سوئیسی است. از نظر کوهلبرگ اخلاق در انسان پس از پیدایش مرحله تعقل انتزاعی پدیدار می‌شود و بدون پیدایش مرحله تفکر انتزاعی، چنانکه پیاژه شرح داده، این پدیداری ممکن نیست (see: Kohlberg 1978). استفن جاروس (Stephen Jaros) استفاده کلیکاور از نظریه روانشناختی کوهلبرگ را از سه جهت اساسی مورد انتقاد قرار داده است: نخست، کلیکاور در فصول نخستین با تیغی تیز تمامی نظریات پیشین را نقد کرده و کنار می‌گذارد، اما نظریات کوهلبرگ را بی‌هیچ نقد موشکافانه‌ای به سادگی می‌پذیرد؛ دومین نکته مهمی که جاروس به آن توجه کرده این است که نظریه کوهلبرگ درباره رشد اخلاقی «فرد» است، نه سازمان یا جامعه. تعمیم مراحل رشد اخلاقی فرد به سازمان‌ها هیچ بنیادی ندارد. حتی اگر نظریه کوهلبرگ قابل پذیرش باشد، تنها می‌تواند درباره افراد عضو سازمان صائب باشد و نه خود سازمان؛ سوم این که اساساً خود نظریه کوهلبرگ با انتقادات بسیاری از جانب اغلب جریان‌های اصلی روانشناسی روبروست (Jaros 2011: 357-358). علاوه بر انتقادات جاروس، نقد دیگری می‌توان بر این موضع کلیکاور وارد آورد و آن تغییر جهت بحث اوست، گویی کلیکاور با خود در تناقض افتاده، او ابتدا تأکید دارد که موضع وی فلسفی است و اساساً باید اخلاق مدیریت را در میدان فلسفه مورد توجه قرار داد، اما در نهایت بخش مهمی از بحث خود را به حوزه روانشناسی منتقل کرده است. به هر حال این بخش از ادعای کلیکاور بسیار کلی است.

تیموتی فورت (Fort, Timothy L.) نیز در نقد کتاب کلیکاور به همین بخش توجه کرده و بدون اینکه وارد بررسی استدلال‌های کلیکاور شود، سعی نموده نشان دهد تصویری که کلیکاور از جهان صنعت و تجارت ترسیم کرده، واقع‌نمایانه نیست؛ او با مبالغه و اغراق جزئیات را نادیده انگاشته است (Fort 2011 290-291). همچنین در انتقادی دیگر می‌گوید کلیکاور در نقد نظریات اخلاقی قدیمی شیوه نادرستی را پیش می‌گیرد، بدین معنی که او در رد اخلاق فضیلت محور مستقیماً به سراغ ارسطو رفته و نظریات وی را نقد کرده، در حالی که اخلاق فضیلت اکنون طرفداران مهمی یافته و با تقریرهایی جدیدی ارائه شده که باید آنها نیز

مورد توجه نویسنده می‌بودند (Fort, 2011: 290-291). به هر حال ویژگی‌های جهان امروز تقریرهای جدید از نظریات اخلاقی را لاجرم محل بحث و التفات نموده‌است.

۶. نقد محتوایی اثر

به طور خلاصه نویسنده در تلاش بوده با استفاده از نقد درونی، اخلاق مدیریت را در جایگاه زیر شاخه‌گی دانش مدیریت نقد کند. در این مسیر ضمن نقدهایی امکان اخلاقی بودن آن را از اساس به پرسش می‌کشد و در کتاب خود به شکلی واضح از این ایده دفاع می‌کند که اگر اخلاق مدیریت درون مدیریت باشد، به نوعی تناقض درونی رسیده و نمی‌تواند از پس اهداف خود برآید. مبتنی بر همین استدلال او در فصل آخر هر نوع اقدام عملی برای مراقبت از اخلاق در سازمان را به وجود شورایی بیرون از تشکیلات و ساختار سازمانی گره می‌زند. نویسنده جلوتر رفته و می‌گوید که مدیریت و کسب و کار به این دلیل که منطبق پیدایش و بقای آن بر کسب حداکثر سود بنا شده، اغلب تمایل دارد تا به دستاویزهای غیراخلاقی هم دست یازد. به همین دلیل هنوز هم ممکن است از کودکان کار برای تولید به صرفه و ارزان استفاده کند، و یا بنا به محاسبات اقتصادی نسبت به محیط زیست بی‌اعتنا باشد، و به دلیل اهمیت اصل بهره‌وری خود را نسبت به مسئولیت اجتماعی پای‌بند نداند و ... حال در نقد محتوایی اثر می‌توان به مواردی به شرح پاراگراف‌های زیر اشاره کرد.

استفاده نویسنده از اصول و اصطلاحات مارکسیستی در تمام متن به چشم می‌خورد.^۷ او در همان آغاز کتاب از این سخن دفاع می‌کند که انفصال فلسفه از اخلاق مدیریت «اخلاق را به ایدئولوژی محض تبدیل می‌کند.» (Klikauer, 2010: 2). درباره اصطلاح «ایدئولوژی (Ideology)» در این عبارت باید گفت اگرچه ایدئولوژی در لغت به معنای جهان‌بینی یا تصورشناسی است اما در معنای مارکسی آن که عموماً در متون مارکسیستی یا متون متأثر از ادبیات مارکسیستی نیز به کار رفته، بیانگر برخورداری از رویکردی خاصی نسبت به جهان و انسان به دور از خودآگاهی است (Wolff & Leopold, 2021)؛ در این کتاب نیز ایدئولوژی در همین معنا به کار گرفته شده است.

هم‌چنین نویسنده متأثر از نظریه انتقادی، نگاهی خاص به جهان معاصر و مشخصه‌های صنعتی آن دارد. او هم‌آوا با نظریه‌پردازان مکتب فرانکفورت (Frankfurt school) در نسخه‌ای ساده‌شده فارغ از پیچیدگی‌هایی که در تحلیل‌های اندیشمندان مکتب فرانکفورت وجود دارد^۸،

به تکرار جهان معاصر را در بند نوعی از برده‌داری نوین گرفتار می‌بیند.^۹ بدیهی است در این جا انتقادات وارده به هر یک از آن نظریه‌ها می‌تواند بر این اثر هم وارد باشد.^{۱۰}

آنچه که «نظریه انتقادی» چون پایه‌هایی بر آن استوار است تا حدودی به معنای واژگان «نظریه» و «انتقاد» نزد متفکران این مکتب باز می‌گردد. طرفداران نظریه انتقادی مخالف فهمی سستی از نظریه‌اند که در آن نظریه به مثابه مجموعه ایستا و بسته‌ای از گزاره‌ها فهم می‌شده که تنها در حال توضیح و تبیین جهان و توسعه سيطرة ما برآنند. اگرچه در این نگاه نظریه ابزار مفهومی قدرت‌مندی برای حفظ بقای انسان و جامعه انسانی است اما متفکران نظریه انتقادی، این نوع تلقی از نظریه را خام و ناکافی می‌دانند؛ به‌زعم آنها نظریه چون امری پویا و در حال گسترش باید چون ابزارهایی انتقادی در خدمت عقلانی کردن جامعه باشد و با روشن‌گری در جامعه به رهایی انسان از قیود بندگی منجر شود (شرت، ۱۳۹۲: ۲۷۶-۲۷۸). در اینجا هم نظریه انتقادی می‌توانسته چون ابزاری مفید به نویسندگان کمک کند تا تناقضات درونی و تضادهای ذاتی جهان مدیریت را آشکار سازد، البته نویسندگان نیز به خوبی از چنین قابلیت استفاده کرده است. او به درستی تحلیل می‌کند در جهان امروز هم نوعی «استثمار» و نابرابری نشریابنده‌ای وجود دارد که گویی به سادگی نمی‌توان بر آن فائق آمد، اتفاقی که نهادها و سازمان‌ها را نیز متأثر ساخته است. از این نظر نقد مارکسیستی بر جامعه صنعتی مدرن حاوی پیام‌های مهمی برای تأمل است^{۱۱} و نویسندگان با استفاده از ابزار مفهومی قدرت‌مندی مانند نظریه انتقادی در نقدی درونی، به خوبی از پس بیان انتقادهایی اساسی برآمده اما در دام محدودیت‌های آن نیز گرفتار شده است. این نشان می‌دهد تکیه صرف به این نوع نظریه‌ها چندان به ثواب نیست!^{۱۲}

به زعم نویسندگان مدیریت تمایل دارد اخلاق را در درون خود نگاه دارد، به گونه‌ای که دست فلسفه از آن کوتاه باشد و این سبب پیدایش «یک ایدئولوژی» است. نویسندگان در اینجا از نوعی «مدیریت‌گرایی (Managerialism)» سخن به میان می‌آورند. اما اگر مدیریت ایدئولوژی داشته باشد، همانی است که در سیاست، مالکیت، جامعه مدنی، فلسفه و دانش انسانی نیز به صورت مشترک وجود دارد (see: Bohman, 2021). در متون مارکسیستی یا متأثر از مارکسیسم هم هیچ‌گاه ایدئولوژی به صورت جمع به کار نمی‌رود. در میان متفکران انتقادی هم اساساً ایدئولوژی به گونه‌ای نیست که بتوان آن را برای یک نهاد یا بخشی از ساخت جامعه به‌کار گرفت؛ از این رو، تنها یک ایدئولوژی کلی وجود دارد، نه مجموعه‌ای از ایدئولوژی‌ها. نویسندگان واژه ایدئولوژی را در این حالت به صورتی به کار می‌گیرند که گویی نهاد مدیریت

دارای ایدئولوژی خاصی است که با عنوان «مدیریت گرایی» قابل فهم است. از این نظر بنا به دلائلی که برشمرده شد، موضع نویسنده می‌تواند بسیار شکننده باشد.

از آن مهم‌تر نویسنده معتقد است که بیرون کشیدن فلسفه از اخلاق مدیریت سبب «ایدئولوژیک» شدن آن می‌شود؛ گویی وجود فلسفه در اخلاق مدیریت مانع تبدیل آن به «ایدئولوژی» است. به نظر می‌رسد این سخن نادرست و غیرقابل دفاع است. از منظر نظریه انتقادی، تا جایی که نویسنده را بتوان ملتزم به آن دانست، خود فلسفه نیز می‌تواند بخشی از «ایدئولوژی» باشد (Bohman, 2021). بنابراین افزودن فلسفه به اخلاق مدیریت، از منظر نظریه انتقادی نمی‌تواند آن را از ایدئولوژیک بودن رها سازد.

نویسنده پس از آشکار ساختن مجموعه تضادها و تناقض‌های درونی، با استمداد از فلسفه سعی نموده آن‌ها را از اخلاق مدیریت بزداید. در واقع نویسنده باید نشان می‌داد که تضادها و تناقض‌های درونی قابل رفع شدن نبوده یا دست کم نظریه‌های موجود نمی‌توانند در رفع‌شان کارساز باشند. اما در این مسیر او نیز همسو با نظریه‌پردازان انتقادی که تهی از هر گونه وجه مثبت و ایجابی تنها در پی انتقاد بوده‌اند، بی‌آن‌که بخواهند یا حتی بتوانند راه حلی ارائه کنند (بنگرید به شرت، ۱۳۹۲: ۲۷۹؛ Bohman, 2021)، از دست یابی به مقصود بازمانده است.

تکیه نویسنده بر آراء کانت نیز شایسته توجه و بررسی است^{۱۳}. در همان ابتدا، مستند به نظریات اخلاقی کانت، مهم‌ترین مفروض کتاب مورد استدلال قرار گرفته (Klikauer, 2010: 1-2)، بدرستی اخلاق کانت نمی‌تواند مؤید این نظر باشد که اخلاق مدیریت شاخه‌ای از مدیریت است، تا اینجا خدشه‌ای به نگاه نویسنده و استنادش به آراء کانتی وارد نیست. اما بعید است که این منظر کانتی بتواند مشکلات را به تمامی رفع کند، زیرا اخلاق فلسفی کانت خود دارای محدودیت‌هایی است که فائق آمدن بر آنها دشوار است. مثلاً در صورت رُخداد تعارض میان اصول اخلاقی و وظایف اخلاقی، رفع آن از منظر کانتی ناممکن است، چراکه در هر صورت دیدگاه اخلاقی کانت مستقل از تجربه و «پیشینی» بوده و در عمل راهگشا نیست؛ دیگر این که اخلاق کانتی وظایف اخلاقی را از هرگونه محتوای عاطفی یا بشری جز ندای وظیفه و امر مطلق تهی می‌کند، چنین موضعی با ساختار تفکر بشری که عموماً هدف محور است سازگار نیست؛ در نهایت باید گفت اخلاق کانتی مبتنی بر نوعی «سوژه» محوری است، مبنایی که خود مورد مناقشه است (Johnson & Cureton, 2021). به دلایلی از این دست بعید به نظر می‌رسد که تکیه نویسنده بر کانت بتواند راهگشا باشد.

۷. نتیجه‌گیری

تامس کلیکاور در این کتاب سعی داشته تا نشان دهد اخلاق مدیریت شاخه‌ای از فلسفه اخلاق است. او ذیل دو رویکرد متفاوت ماهوی و تاریخی به مدیریت، نشان می‌دهد مدیریت در تاریخ پشت سر نهاده خود همواره تمایل به اعمال غیراخلاقی برای کسب سود داشته و دارد؛ از جهت ماهوی نیز نویسنده اخلاق مدیریت را ذاتاً بخشی از مدیریت نمی‌داند. مدیریت که به دنبال حداکثر کردن سود است، نمی‌تواند میلی به محدود کردن خود به دلیل یا دلایل اخلاقی داشته‌باشد. بنابراین اخلاق باید بیرون از مدیریت، هدایت‌گری اعمال مدیریتی را بر عهده گیرد. در عین حال استدلال شد که در مسائل اخلاق کاربردی، اصول و مبانی یکسان‌اند، تفاوت تنها در موقعیت‌های خاص و ویژه‌ای است که در دوره‌ها و یا چندراهه‌های تصمیم‌آشکار می‌شوند. درک این موقعیت‌ها نیازمند رجوع به دانش مدیریت است. بنابراین راهکار شورای راهبردی اخلاق بیرون از ساختار رسمی سازمان‌ها در پایان توصیه مهمی است هرچند چیدمان اعضا و چگونگی تصمیم آن شورا نیازمند تأمل بیش‌تری است.

در این مقاله نشان داده شد نقص در استدلال تاریخی و استقرای ناقص از موارد نادر گزینش شده، متن کتاب را دچار تعمیم ناروا ساخته‌است. در شیوه استنباط حکم تاریخی نه تنها نویسنده دچار مغالطه استقرایی تعمیم ناروا شده، بلکه خطایی شناختی هم رخ داده، زیرا موارد متعدد اخلاق‌مندی‌های موجود در کسب و کار به نفع تعداد معدودی از اعمال غیراخلاقی کنار گذاشته شده تا این نتیجه حاصل شود که مدیریت کسب و کار ذاتاً متمایل به کنار نهادن اخلاق است. در مجموع حتی در صورت قبول ادعای اصلی کلیکاور درباره این که اخلاق نمی‌تواند بخشی از دانش مدیریت باشد، استدلال‌های او از کفایت صوری و محتوایی لازم برخوردار نیست. از جهتی مبانی مفهومی و نظری نویسنده که عموماً برگرفته از نظریه انتقادی و مباحث انتقادی نزدیک به مارکسیسم‌اند نیز محل تامل است؛ زیرا نظریه‌های انتقادی خود از ناتوانی‌های نظری و تحلیلی رنج برده و توانایی ارائه راه کار ندارند؛ به عبارتی نظریه‌های انتقادی بیشتر وجهی سلبی داشته و کمتر به معرفی راه‌حل‌های ایجابی می‌پردازند. با این حال موارد گفته شده، کاهنده ارزش علمی اثر نیست. باید توجه داشت کتاب مورد نقد از معدود آثاری است که در قلمرو دانش مدیریت، تحلیل‌های موسع فلسفی را به کار گرفته، نویسنده در تلاش بوده اخلاق مدیریت را به مشرب فلسفی خویش نزدیک سازد، تلاشی که در تألیفات زبان فارسی به ندرت دیده می‌شود و از این جهت بسیار مورد توجه است.

پی‌نوشت‌ها

۱. نتایج بررسی ساختار فکری دانش شکل‌یافته در حوزه اخلاق مدیریت طی سه دهه گذشته رشد این مطالعات را به میزان ۱۵.۵۹ درصد در سال نشان می‌دهد اغلب محتوای تولیدشده در شاخه مدیریت کسب و کار و مدیریت بازرگانی است (بنگرید به: براتلو، ۱۴۰۱).
۲. برای مثال در مسئله صداقت، صادقانه عمل کردن یک وظیفه اخلاقی است و اگر انسان‌ها ملتزم به صداقت نباشند، هیچ سخن یا عهده‌ای در ارتباط انسانی قابل اعتماد نخواهد بود. از این‌رو صداقت یک ارزش نیز هست. این نحو از استدلال ماهیتی فلسفی داشته و در حوزه اخلاق/فرااخلاق/اخلاق فلسفی قرار می‌گیرد. اما از جهت دیگر می‌توان به این پرداخت که انسان‌ها چه چیزهایی را صداقت می‌دانند، شاخصه‌های پذیرفته شده صداقت در جوامع/جامعه انسانی کدامند و بر این اساس معنی صداقت در عمل چیست یا به بررسی موارد خاصی از رفتارهای اخلاقی برای تشخیص صادقانه بودن یا نبودن آن پرداخت. برای نمونه گاه شخص بدون این‌که به معنای دقیق دروغ بگوید، عمداً پاسخ مبهمی می‌دهد و مخاطب را به وهم می‌افکند؛ اکنون می‌توان از صادقانه بودن چنین پاسخی پرسش کرد، بدیهی است چنین پرسشی معطوف به سرشت عملی فعل اخلاقی است، در واقع بررسی اخلاقی معطوف به عملی است که اتفاق می‌افتد، در این رویکرد بر خلاف رویکرد پیشین که صداقت را تنها از حیث ارزش‌مندی مورد توجه قرار می‌داد، سرشت عملی صداقت مورد توجه قرار گرفته است.
۳. در نمونه‌ای دیگر هنگام مواجهه با مسئله سقط جنین که از موضوعات اخلاق پزشکی است، متخصص اخلاق به هیچ وجه نمی‌تواند تعیین کند که عمل اخلاقی چیست؛ اگر جان مادر و کودک هر دو در خطر باشد اما با سقط جنین بتوان جان مادر را نجات داد، ارجح انجام این کار است و تنها متخصص پزشکی است که می‌تواند میزان قطعیت مخاطره را تعیین کند. این در حالی است که اصول اخلاقی ثابت‌اند؛ همواره قتل عملی غیراخلاقی و گرفتن جان موجود زنده قتل است. پس شیوه استدلال اخلاقی تغییری نخواهد کرد؛ آنچه متغیر است شرایط بیرونی است. به همین دلیل پزشکان آموزش داده می‌شوند تا در این موقعیت‌ها بتوانند تصمیم اخلاقی درستی اتخاذ کنند.
۴. فرض کنید در آزمایشگاهی تأیید شود عصاره گیاهی خاص در بهبودی بیماری ۲۰٪ مفید است، ادعای تولیدکننده مبنی بر اثر درمانی گیاه اگرچه به صورت علمی تأیید شده، اما آیا چنین ادعایی از نظر اخلاق درست است؟
۵. بحث فلسفی درباره اخلاق از اولین و دیرینه‌ترین مباحث فلسفی است که از گذشته دور و چه بسا از آغاز فلسفه وجود داشته؛ بویژه از زمان سقراط که بیشترین مباحث‌اش درباره مسائل اخلاقی، خصوصاً فلسفه اخلاق بوده و در تمامی آثار افلاطون منعکس شده تا هنگامی که نخستین نوشته مدون و قدرتمند ارسطو پدید آمده همواره فلسفه اخلاق، از موضوعات کلیدی فلسفه بوده است. کتاب اخلاق نیکوماخوسی ارسطو یکی از اولین کتاب‌های مبسوط درباره فلسفه اخلاق است که بواسطه منظر آن به

اخلاق فضیلت مشهور شده؛ منظور از اخلاق فضیلت نوعی از فلسفه اخلاق است که امور اخلاقی را مبتنی بر وجود فضایل اخلاقی در انسان می‌کند.

۶. در توضیح نقد درونی باید گفت متأثر از نقادی‌های هگلی، روش نقد درونی از روش‌هایی است که طی این سال‌ها کاربرد بسیاری داشته، در این نوع از نقد، اهداف اولیه بیان شده هر آن چیزی که مورد نقد است، معیار و مبنای نقد قرار می‌گیرد. برای مثال، اگر یک نهاد یا موسسه یا سازمان هدف خود را گسترش عدالت و برابری قرار دهد، در نقدی درونی باید نشان داده‌شود که این اصل با برخی دیگر از اصول مقرر در آن تعارض دارد یا خیر؟

۷. در همین رابطه اصطلاح دیگری که در بسامد نسبتاً بالایی به کار رفته، «سرمایه داری یا (capitalism)» است که در متن مشهود است (e.g see: Klikauer, 2010: 135)؛ این اصطلاح نیز برساخته ادبیات مارکسیستی و مبتنی بر دیدگاه آنان است.

۸. در میان اعضاء بسیار مکتب فرانکفورت اعضای زیادی دارد که اگرچه با اصول مشترک بسیار کلی، تفکر واحدی ندارند. به تعبیری مکتب فرانکفورت سرچشمه‌های فکری زیادی دارد و از کانت و هگل تا مارکس و فروید و دیگران را شامل می‌شود، اما به دلیل تاثیر بیشتر مارکسیسم دانشگاهی و دیالکتیک مارکسیستی عموماً آنها را گروهی با افکاری نزدیک به مارکسیسم می‌شناسند.

۹. البته در میان فرانکفورتی‌ها سرچشمه‌های فکری نویسنده بیش از همه از ایده‌های آدورنو برگرفته شده است.

۱۰. در مورد محدودیت‌ها و نقائص درونی نظریه انتقادی مباحث بسیاری وجود دارد که بیان آنها در این مجال نمی‌گنجد؛ اما می‌توان به چند وجه از آن پرداخت، از جمله به انتقادات پوپر بر آدورنو که تا حد زیادی می‌تواند مبانی نظریه انتقادی را تضعیف کند. زیرا اگرچه بنیان نظریه انتقادی بر نشان‌دادن تناقضات نظریه و واقعیت است، اما می‌توان این تناقضات را ذاتی و ضروری ندانسته و جدا از منطق دیالکتیکی چنانکه پوپر می‌گوید، تناقضات را دقیقی محسوب کرد که به ندرت پیش می‌آیند و نشان می‌دهند که نظریه کارکرد خود را از دست داده‌است (هولاب، ۱۳۹۳: ۵۱-۵۵). البته این به معنای تأیید «عقل‌گرایی انتقادی» پوپر نیست، بلکه تنها از این وجه مهم است که نشان داده‌شود نظریه انتقادی تنها راه برای دیدن تضادها نیست. دوم، خود نظریه‌پردازان انتقادی به نقص دیدگاه‌ها و ناکارآمدی آن واقف شده و به تدریج دست از عقاید خود برداشته‌اند. در واقع، اگر جامعه آزاد غربی، آن گونه که آنها می‌فهمیدند، چندان پرتناقض و سود محور و استثمارگر است، بعید است که بتوان امیدوی به رفع تضادهای درونی آن و رهایی داشت. وقتی هیچ بنیانی برای بناء تعقل بر آن نباشد، دم زدن از عقل‌گرایی و نشان دادن تناقضات تنها ززمه‌هایی است برای گوش‌های ناشنوا (شرت، ۱۳۹۲: ۲۹۹-۳۰۰). به همین دلیل نظریه انتقادی به تدریج در حال کم‌رنگ و محو شدن است. سوم، اینکه این دو هدف که از سویی نظریه انتقادی خود را معطوف به نشان دادن تضادها بدانند، و از جهت دیگر خواهان نظریه‌هایی پویا و کاربردی باشد به گونه‌ای که با واقعیات به نوعی برهم‌کنشی داشته باشند، اهالی نیستند که با هم سازگار باشند. چرا که هدف اول سلبی و هدف دوم ایجابی است. همچنین، متفکران انتقادی از سویی

مشغول تحلیل و نشان دادن تضادها هستند و از سوی دیگر، برای نوعی از تفکر با سرشتی کاربردی (practical) نظریه‌پردازی می‌کنند؛ اما آنها نتوانستند تفکری کاربردی پدید آورند (Bohman, 2021).

۱۱. به تعبیر مارکسیسم جهان سرمایه‌داری، در ابتدای خود خواهان ایجاد برابری و فرصت‌های یکسان برای تمام افراد فارغ از طبقه و جنس و نژاد و ... بود، اما به دلایلی نتوانسته‌است به این امر نائل شود و اکنون نه تنها آزادی‌های فردی حفظ نشده‌است بلکه آزادی‌های اقتصادی هم از بین رفته‌است (شرت، ۱۳۹۲: ۲۷۷-۲۷۹).

۱۲. علاوه بر آموزه‌های برگرفته از نظریه‌ها، نظریه‌پردازان و مکاتب، روش و نحوه به کارگرفتن اصطلاحات شناخته شده ذیل چتر نظریه انتقادی هم می‌تواند مورد نقد باشد.

۱۳. کانت از دو جهت در متن حضور دارد: نخست، از طریق ارجاعات مستقیم نویسنده به او و دوم، از طریق جذب افکار کانت در مکتب فرانکفورت، خصوصاً آدورنو که در متن کنونی نقش پر رنگی دارد.

کتاب‌نامه

- براتلو، فاطمه (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل ساختار فکری مطالعات جهانی «اخلاق مدیریت» مبتنی بر مفاهیم پرکاربرد در سه دهه اخیر، مطالعات رفتار سازمانی، س. ۱۱، ش. ۲.
- شرت، ایوان (۱۳۹۲). فلسفه علوم اجتماعی: هرمنوتیک، تبارشناسی و نظریه انتقادی، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- صرامی فروشانی، علی، بخشایی، نسیم و ابراهیم سمیع پورگیری، (۱۳۹۸). اخلاق حرفه ای در سازمان ها، تهران: فرانما.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۹۶). درآمدی بر اخلاق حرفه ای، تهران: سازمان مدیریت صنعتی.
- فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۳). «تعارض‌های اخلاقی در سازمان»، مجله دانشگاهی سمنا، س ۳، ش ۷.
- نداف، مهدی (۱۳۹۷). مبانی اخلاق حرفه ای مدیریت کسب و کار، تهران: مهرگان قلم.
- هولاب، رابرت (۱۳۹۳). یورگن هابرماس: نقد در حوزه عمومی، ترجمه حسین بشیریه، تهران: نشر نی.

Annas, Julia (2001) "Ethics and Morality", in: Encyclopedia of Ethics, eds. L. C. Becker & C. B. Becker, 3 vol. , USA: Routledge, pp. 485-487.

Aristotle (1984) Politics, trans. Jowett, Benjamin; in The Complete Works of Aristotle (Volume 2: The Revised Oxford Translation), Jonathan Barnes (ed.), Princeton: Princeton University Press.

Bedau, Julia (2001) "Applied Ethics", in: Encyclopedia of Ethics, eds. L. C. Becker & C. B. Becker, 3 vol., USA: Routledge, pp.80-84.

Bohman, James, "Critical Theory", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/critical-theory/>

- Copp, David (2006) "Metaethics and Normative Ethics", in: Oxford Handbook of Ethical Theory, Copp, D. (ed.), UK: OUP, pp. 3-35.
- Fort, Timothy L. (2011) "Review of Thomas Klikauer's Critical Management Ethics", Corporate Governance: An International Review, vol. 19, no. 3, 290-291.
- Jaros, Stephen (2011) "Book Review: Critical Management Ethics by Thomas Klikauer. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.", Management Learning, vol. 42, no. 3, 355-359.
<https://doi.org/10.1177/13505076110420030703>.
- Jaros, Stephen (201۴) "Book review: Managerialism: A critique of an ideology". Management Learning, 45(2), 238-242. <https://doi.org/10.1177/1350507614524414>
- Johnson, Robert and Adam Cureton, "Kant's Moral Philosophy", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming URL =
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/kant-moral/>
- Klikauer, T. (2010). Critical Management Ethics. Switzerland: Palgrave Macmillan UK.
- Kohlberg, Lawrence (1978) "Revisions in the Theory And Practice of Moral Development" , New Directions For Child Development., <https://doi.org/10.1002/cd.23219780207>.
- MacIntyre, Alasdair (1984) "Does Applied Ethics Rest on a Mistake?", The Monist, Vol. 67, No. 4, Ethics and the Modern World (OCTOBER, 1984), pp. 498-513
- Proudfoot, M.; Lacey, A. R. (2010) The Routledge Dictionary of Philosophy, USA&Canada: Routledge.
- Redding, Paul, "Georg Wilhelm Friedrich Hegel", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL =
<https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/hegel/>
- Tuncay, S. S., & Yagiz, F. N. S. (2020). "Bibliometric profile of "Whistleblowing" Articles in Turkey". Business & Management Studies: An International Journal, 8(4), 266-295.
- Williams, Bernard (1972) Morality: An Introduction to Ethics, UK: CUP.
- Wolff, Jonathan and David Leopold, (2021) "Karl Marx", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL =
<https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/marx/>